

SZABÓ TIBOR

A *Monarchia* fordításának problémáiról

Dante műveinek magyarra fordítása minden esetben újból és újból felhívja a figyelmet a firenzei költőfejedelemre. Ez történt legutóbb is, amikor 2016 elején megjelent az *Isteni Színjáték* új fordítása. Már korábban is felfigyeltek a fordító, Nádasdy Ádám szándékára. Munka közben ugyanis számos interjút adott és időnként megjelentetett fordításaiból egy-egy részletet. A könyvnek azután több bemutatója is volt Budapesten és más vidéki városban.

Megmérkőzni Dante szövegeivel nagyon komoly feladat a fordító számára. A főmű új illetve új szellemű fordítására is csak száz évvel Babits Mihály fordítása után került sor. Dante úgynevezett „kisebb művei” (*opere minori*) fordításaira általában még ritkábban kerül sor. Ez alól kivételt képez *Az új élet*, melynek több újabb fordítás-variációja keletkezett az utóbbi évtizedekben. A Kardos Tibor-féle *Dante Alighieri Összes Művei*, azaz 1965 óta nem jelent meg újabb szöveg-átültetés „kisebb műveiről” magyar nyelvre. Ebbe a sorba tartozik a *Monarchia* is, melyet legutóbb – teljes terjedelmében – Sallay Géza ültetett át magyarra.

1. A *Monarchia* magyar nyelvű első kiadása és értelmezései

Danténak *Monarchia* című művét magyarra először Balanyi György fordította le, a költő halálának 600. évfordulójára, 1921-ben.¹ Balanyi György saját munkájáról így nyilatkozik: „fordításomban elsősorban tartalmi hűségre, az eredeti gondolatainak lehető pontos visszaadására

---

¹ Lásd: Dante *Monarchia*-ja, (Latin eredetiből fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: dr. Balanyi György), Budapest, 1921. Az „Élet” kiadása

törekedtem. Amellett természetesen ügyeltem az előadás szabadoságára és magyarosságára is. Hogy a két szempont összeegyeztetése nem mindig sikerült kielégítő módon, az elsősorban a feladat nehézségén múlt”.²

Balanyi György vállalkozott tehát először arra, hogy az első teljes magyar nyelvű fordítást a magyar olvasó rendelkezésére bocsássa. Megemlíti azt az alapvető tény, hogy ő a Karl Witte-féle kiadást (Bécs, 1874.) használta. „A fordítás alapjául a Witte-féle kiadás szolgált, a legszükségesebb jegyzetek megszerkesztésénél pedig Witte bőséges utalásain kívül leginkább (Constantin) Sauter kommentárjára voltam tekintettel”. A későbbi magyar fordítások ezeket a fordítási megoldásokat sokszor figyelembe vették, csakúgy, mint a XIX. századi német kiadás kommentárjait.

A Balanyi-féle fordítás után sokan méltatták Dante művét. Fülep Lajos az 1910-es években keletkezett írásában a *Monarchia* című „politikai traktátusáról” azt állapítja meg, hogy az „etikai szellemű”.³ A mű morális aspektusának hangsúlyozása azért is figyelemre méltó, mert a magyar fordítás szövegének pontosításánál leginkább a morális tartalmú fogalmak értelmezése a lényeges. Babits Mihály pedig azt mondja, hogy ebben alapozza meg Dante „a Császári Sas isteni jogait”. „De több ez a könyv korhoz és helyhez kötött tendenciózus röpiratnál! Hatalmas lépése a költőnek (és az emberi léleknek) a Béke és Egység szent gondolata felé. Ma is mai s valóban avulhatatlan politikai utópia, örök álom a világ egybeolvadásáról, az ember

---

² Id. kiad.: p.52.

³ Fülep Lajos: *Egybegyűjtött írások*, II. köt. (szerk.: Timár Árpád), MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest, 1995, pp.230-231.

testvériségéről.”⁴ Kardos Tibor mást tart a mű érdemének. Dantének „Az egyeduralom-ról írott műve a világi gondolat, a laikus gondolat szabadságharcának egyik legnagyobb történeti dokumentuma, amely nélkül nem lehet megérteni a *Pokol* bátorságát sem, mellyel a süllyedt egyház felett ítéletet mondott.”⁵ Kardos Tibor számára ez a mű alapvető, mert alátámasztani látszik saját koncepcióját Dante humanizmusáról: „a *Monarchia* a laikus gondolat szabadságharcának nagyszerű emlékműve...Korántsem esetlegesség, hogy Dantének ez a műve áll legközelebb egy tág lélegzetű, tartalmi jellegű humanizmushoz. Az 'ember' fogalma itt már messze túljutott a gyarló földi sors hangsúlyozásán, s feltűnik az emberiség nagy morális egysége, a humanisták ember-fogalma”.⁶ Az újszolasztikus mozgalom egyik kiváló teoretikusa, Kecskés Pál egészen más oldalról közelíti meg Dantét: a középkori filozófiai gondolkodás *realizmus-nominalizmus* vitájában helyezi el.⁷ Kelemen János a *De Monarchiáról* azt mondja, hogy e művének „radikális újszerűségét” észre kell venni, hiszen az közel járt az eretnekséghez. Igaz, Dante gyengíti is mondanivalója élet, amikor könyve végén a „kettős cél” elméletével kapcsolatban azt mondja, hogy „ez a földi boldogság valami módon a halhatatlan boldogság céljára rendeltetett”. Kelemen János felfogása ott jelentősen eltér az 1960-as felfogásoktól, hogy látja: „Dante nem akart az eretnekség bűnébe esni, nem azért, mert gyáva vagy kompromisszumokra hajlamos volt, hanem

---

⁴ Babits Mihály: *Az európai irodalom története*, Nyugat Kiadás, Budapest, é.n. [1934], p.179.

⁵ *Dante Alighieri Összes Művei*, id. kiad., p.1001.

⁶ Id. kiad. p.986.

⁷ Kecskés Pál: *A bölcsélet története*, Szent István Társulat, Budapest, 1981, pp.242-243. (Ez Kecskés Pál 1943-ban már második kiadásban megjelent könyvének átdolgozott kiadása.)

egyszerűen azért, mert jó keresztény szeretett volna lenni, s nem a teológiai igazságok, hanem a pápa világi hatalmi igényei ellen harcolt.”⁸

Az olasz politikai gondolkodás történetét tárgyalva 1990-ben, *Az egyeduralom* önálló kis kötetben való megjelentetése előtt (1993), Madarász Imre utal Danténak a *Monarchia* című művére.⁹ Ez „az 1310 és 1312 között latin nyelven írott állambölcseleti értekezése a középkori politikai filozófia egyik legnagyobb alkotása”, amely szorosan kapcsolódik az *Isteni Színjáték* egyes canticáinak VI., úgynevezett politikai énekeihez. *Az olasz irodalom története* című művében Madarász Imre nem használja „az egyeduralom” terminust a dantei mű címéül (ez fontos filológiai, fordítási kérdés), továbbra is a *Monarchia* kifejezést használja és keletkezési dátumául is (filológiailag talán nem teljesen alátámasztható módon) mást ad meg (1310), mint Sallay Géza vagy sok más mai értelmező. Újból utal Dante „két Nap” elméletére, amely számára is bizonyítéka a két mű, a *Monarchia* és a *Commedia* rokonságának.¹⁰

2. Sallay Géza fordításáról

A *Dante Alighieri Összes Művei* számára 1962-ben Sallay Géza új fordítást készített *Az egyeduralom* címmel, amelyről Kardos Tibor megjegyzi: „Sallay Géza új fordítása

---

⁸ Kelemen János: *A nemes hölgy és a szolgálóleány avagy Dante és a filozófia*, in: Kelemen János: *„A nemes hölgy és a szolgálóleány”. Tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1984, p.271.

⁹ Madarász Imre: *Az egyetemes monarchiától a nemzeti köztársaságig és a népek Európájáig. Az olasz politikai gondolkodás íve Dantétól Mazziniig*, in: Madarász Imre: *Kalandozások az olasz Parnasszuson. Italianisztikai tanulmányok*, Eötvös József Kiadó, Budapest, 1996, pp.11-12.

¹⁰ Madarász Imre: *Az olasz irodalom története*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993, pp.44-46.

időszerű volt mind tartalmi, mind formai szempontból”.¹¹ Sallay Géza ehhez még hozzáteszi, hogy a fordításhoz felhasználta a legújabb olasz kritikai kiadást, valamint összevetette azt Marsilio Ficino XV. századi humanista olasz fordításával és Balanyi Györgyével. „A Dante által idézett szerzők fordításában helyenként felhasználtuk Balanyi fordítását, s a jegyzetek összeállításában figyelembe vettük és felhasználtuk jegyzeteit is.”¹² Tudjuk viszont, hogy ez a Witte-féle német fordítás nyomait viselte magán, ugyanakkor Sallay Géza részéről ez a Balanyi-féle fordítás szövegének – szerintem is jogos – elismerését jelenti. Csakhogy ez egy korábbi latin eredeti szöveg változata. Nem tudjuk eldönteni, hogy *Az egyeduralom* 1993-as újabb, a Kossuth Könyvkiadónál megjelent fordításához a Sallay Géza által írt rövid kommentárból (amelyet szó szerint egy korábbi, 1962-es kiadásból vettek át) miért maradhatott ki ez a nagyon fontos bekezdés: „*Az egyeduralom* harmadik, polemikus része a legértékesebb, itt mondja ki laikus (világi) világnézetének alapvető igazságait, itt fejt ki az emberiségre, s az erkölcsre vonatkozó tanításait. A mű elterjedése után a pápaellenes erők kezében hatásos fegyverré vált, s ennek tulajdonítható, hogy Poggetto bíboros eretneknek bélyegezte a művet és elégettette.” Egyszerűen csak figyelmetlenség lett volna? Nem hisszük. Valószínűleg úgy gondolhatták, hogy a nagyközönségnek szánt műben ezek a részletek nem fontosak.

A fordító, Sallay Géza (sajnálatos módon) rövid utószavában számos megfontolandó észrevételt tesz. Helyesen állítja, hogy a mű „polemikus írásnak tekinthető. VIII. Bonifác pápa 1302-ben adta ki *Unam Sanctam* kezdetű bulláját,

---

¹¹ Kardos Tibor: *Dante*, in: *Dante Alighieri Összes Művei*, (szerk.: Kardos Tibor), Magyar Helikon, Budapest, 1965, p.1005.

¹² Id. kiad., p.1070.

amelyben mintegy összefoglalja s az egyházjog szabályává teszi a pápák világi hatalmi törekvéseit és elsőbbségi igényeit a világi főhatalom akkori képviselőivel, a német-római császárokkal szemben.” Dante, aki a politikában is ellenfele volt VIII. Bonifác pápának, Sallay Géza szerint polémiába keveredett a pápával. A vita 1317-1318-ban érte el tetőpontját és a mű ekkor kaphatta meg végleges formáját. Sallay Géza tehát azokat az értelmezéseket egyértelműen elutasítja, amelyek a *Monarchia* keletkezését 1314-1315-re (vagy még korábbra) teszik, a *Purgatóriumban* és a *Paradicsomban* található párhuzamok miatt. „Különösen a középponti probléma megfogalmazása, az egyház és a világi hatalom határozott szétválasztása, az államiság és a földi élet autonómiájának szilárd állítása az, ami kétségtelenül egymás mellé állítja a két művet”, azaz a *Monarchiát* és a *Commediát*.¹³ A datálásnak a fordítás szempontjából is nagy jelentősége van. Megjegyezzük, hogy Sallay Géza, aki jól ismerte a nemzetközi Dante-szakirodalmat is, még 1996 novemberében a budapesti egyetem Olasz tanszékén tartott előadásában is ezt mondta: a *Monarchia* fogalmazza meg az égi és földi paradicsom mibenlétét, a Pápaság - Egyház és a világi intézmény - monarchia viszonyát. Ez a viszony apa és elsőszülött fiának viszonya, a fiú tiszteli apját, de független tőle (Harmadik könyv, XV. 18.).

3. Néhány megjegyzés Sallay Géza *Monarchia* fordításáról

Először is szeretném leszögezni, hogy Sallay Géza abban az időben rendelkezésre álló anyagok, szövegek alapján kitűnően, szöveghűen és értelemszerűen fordította le Danténak ezt a művét. A megjegyzésekről, melyeket

---

¹³ Dante: *Az egyeduralom*, Kossuth, Budapest, 1993, pp.105-106.

bátorkodunk tenni vele kapcsolatban, már a könyvről létrehozott munkacsoport ülésein is beszéltem, Sallay Géza jelenlétében. A szóban akkor, néhány évvel ezelőtt elhangzott megjegyzéseimet (melyeket maga is megfontolni látszott) szeretném most írásos formában is megfogalmazni.

Előre bocsátom, hogy *Az egyeduralom* első, Sallay-féle fordítása (azaz a Kardos-féle *Dante Alighieri Összes Művei*) tartalmazza a fordítás forrásait és a fordításra vonatkozó megjegyzéseket. „A fordítás alapjául Enrico Rostagno szövegét vettük Dante összes műveinek kritikai kiadásából (*Le opere di Dante. Monarchia*, a cura di Enrico Rostagno), de állandóan egybevetettük a Karl Witte – Pietro Fraticelli-féle korábbi kritikai szöveggel. (*Opere minori di Dante Alighieri*, a cura di Pietro Fraticelli, Firenze, 1873. III. kiadás). A fordítás szövegét összevetettük a Marsilio Ficino által készített XV. századi humanista olasz fordítással, valamint Balanyi György magyar fordításával (*Dante Monarchia*-ja. Fordította dr. Balanyi György, Budapest, 1921.) A Dante által idézett szerzők fordításában helyenként felhasználtuk Balanyi fordítását, s a jegyzetek összeállításában figyelembe vettük és felhasználtuk jegyzeteit is. A szöveghűséget Bónis György ellenőrizte.”. Ezt a fontos megjegyzést a mű 1993-ban megjelent verziója már nem tartalmazza. A fordításra vonatkozó megállapítások filológiai szempontból viszont lényegesek. A szövegből azonban kimaradt, hogy a Rostagno-féle kiadás 1921-es, tehát több mint negyven évvel korábban keletkezett.

Az eredeti dantei szöveg latin nyelvű, amit számtalan más nyelvre is átültették és kommentálták.¹⁴ Számos bilingvis

---

¹⁴ Magam is megkíséreltem elemzést adni a műről. Lásd: Szabó Tibor: *Dante életbölcselete*, Hungarovox, Budapest, 2008, vagy: *Dante nézetei politikáról és erkőlcsről*, in: Szabó Tibor: *Itáliai anzix, Morálfilozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009, pp.13-29.

kiadás is létezik, amely megkönnyíti a különböző nyelvű szövegek azonnali összevetését. Ez egy újabb magyar nyelvű kiadás esetében is hasznos lehetne. Sallay Géza fordítása korhű, kettős értelemben: egyrészt a fordító teljesen tisztában volt a Dante korában felmerülő nemzetközi, olasz vonatkozású és egyházi jellegű problémák rendkívül szövevényes rendszerével. Másrészt valamelyest tükrözi azt a kort is, melyben a fordítás elkészült, azaz az 1960-as éveket. Ez természetes is, hiszen senki sem – az előző (vagy későbbi) fordítók sem tudták (tudják) – kivonni magukat az adott kor befolyásától. Ezt a hatást talán azon lehet érezni, hogy Sallay Géza a műben egyébként benne lévő, bizonyos antiklerikális vonásokat egyértelműen hangsúlyozza,¹⁵ viszont a bibliai idézetek visszakeresésére csak igen kevés gondot fordított.

A magyar fordítás szempontját alapvetően befolyásolta, hogy néhány évvel az első Sallay-féle fordítás elkészülte (1962) után és megjelenése (1965) közben publikálták Olaszországban a sokáig érvényben volt és mértékadónak számító *Monarchia* szövegének kritikai kiadását, Pier Giorgio Ricci gondozásában (1965). Ezt az újabb, latin nyelvű – majd az egymás után megjelent különböző nyelvű (de elsősorban olasz) – fordítást Sallay Géza már nem vette vagy az 1993-as kiadás esetén nem akarta (?) figyelembe venni. Ez azért sajnálatos tény, mert ez az 1965-ös, Ricci-féle szövegváltozat képezte a modern *Monarchia*-fordítások alapját. S ebben néhány alapvető eltérés is van a korábbiakhoz, például a Witte-féle verzióhoz képest. A Sallay-féle fordítást már csak ebből a szempontból is át kell újból tekinteni.

Az olasz *Monarchia*-szakértők, például Maurizio Pizzica 1988-ban filológiai pontossággal hosszan bemutatja,

---

¹⁵ Más a véleménye Federico Sanguinetinek, aki a *Monarchia* antiklerikalizmusát nem ilyen erőteljesen találta meg a műben.

milyen szövegváltozatai maradtak ránk az eredeti, már Dante korában elveszett vagy akár halála utáni időkben született és átírt corpusnak.¹⁶ A helyreállított (valószínűsíthetően jó és Dante elképzeléséhez hű) latin nyelvű szöveg számos problémát vet fel önmagában is, eleve sok abban is a filológiai probléma. Példaként említem, hogy a jelenleg legújabbnak számító, 2013-as latin szövegváltozat sok vonatkozásban eltér az 1970-es évektől *folyamatosan kiadott*, Olaszországban bilingvis változatban megjelent sok könyvtől és annak szövegétől. Ez utóbbiaktól a Sallay-féle változat jelentősen eltér, de nem tér el annyira a legújabban kiadott verziótól. Az Olaszországban kiadott különféle *Monarchia* szöveg-gondozások, amelyek alapként szerepeltek a nemzetközi szakirodalomban, maguk is *filológiai* rendkívül sokfélék. Tehát az új magyar fordítónak döntenie kell: melyik szöveg tűnik számára autentikusnak, helyesebben szólva, melyik szöveget tekintse fordítása alapművének.

4. *Filológiai megjegyzések az olasz-magyar fordításról*

Ha most csak a magyarul ma, 2016-ban rendelkezésre álló legutóbbi, Sallay Géza által adott magyar fordítást tekintjük, láthatjuk, hogy az nem bilingvis. Egy kétnyelvű kiadás azért lenne szerencsés egy újabb kiadás szempontjából, mert összevetést tenne lehetővé a latin és a magyar szöveg között. Amennyiben erre nem lenne lehetőség, akkor is figyelembe kellene venni az 1965-ös Ricci-féle latin szöveget, vagy a Chiesa – Tabarroni-féle újabb verziót. Ráadásul az 1965-ös *Dante Összes* kiadáshoz Sallay Géza lényegesen több jegyzetet csatolt, mint a későbbi – kissé „lebutított”, 1993-as –

---

¹⁶ Lásd: Maurizio Pizzica: *Note al testo*, in: Dante Alighieri: *Monarchia*, Rizzoli, Milano, 2001, pp.131-136.

változathoz. Igaz, hogy egy mai, modernebb, azaz a legújabb eredményeket is figyelembe vevő kiadáshoz ez sem elegendő. Az olasz kiadások jegyzetanyaga is változó: van (például az utóbbi kommentált kiadás), amely több, és van, amely kevesebb jegyzetet használ, de egy újabb magyar fordításhoz mindenképpen több jegyzetre van szükség, mint amit az eddig napvilágot látott magyar nyelvű kiadások tartalmaznak.

4.1. Könyvcímek és klasszikus szövegek fordítása

Az egyik olyan filológiai és fordítási probléma a magyar szövegben az, hogy Dante miként idéz könyvcímeket, vagy szövegeket klasszikus művekből vagy például a Bibliából. Ezeket már az olasz fordítók is helyesbítik, ami egyáltalán nem csorbítja az eredeti szöveget, bár pontosíthatja azt.

Nézzünk néhány javítandó könyvcímet a magyar szövegben, például az Első könyv III. fejezet elején (2.) idézett, a „Filozófus” „*ad Nicomacum*” című könyvét. Az olasz fordításban egyszerűen vagy „il Filosofo nella Nicomachea” van írva, vagy rendesen idézik a mű címét: „*Etica Nicomachea*”, azaz az ógörög filozófus erkölcsi főművét. A magyar fordításban viszont „Nikomakhosznak” szerepel, jegyzetekben pedig pontosítja mind Balanyi, mind Sallay, hogy itt Arisztotelész etikai főművét idézi Dante. A „Filozófus” szó után szögletes zárójelben szerepel Arisztotelész neve azoknak az olvasóknak a számára, akik nem tudnák, hogy a „Filozófus” a középkorban egyértelműen Arisztotelészt jelölte. „*De anima*” című művének Averroës által adott kommentárját az olasz fordítások helyesen idézik. A Sallay-féle fordításban fel sem lehet ismerni, hogy itt

Arisztotelész egyik művéről van szó. Jegyzet nélkül a mondat így hangzik: „Ezen a véleményen volt Averroes a lélekről szóló kommentárjában”, de hogy ez (a *De anima*) Arisztotelész műve lenne, a magyar szövegből egyáltalán nem derül ki (Első könyv, III. 9.). Teljesen hiányos a magyar szövegben (Első könyv, IX. 1.) Arisztotelész *Fizika* című könyvére való hivatkozás. Már az eredeti dantei szöveget (*De naturali auditu*) is *Fisica* formában hozzák az olasz fordítók, de a magyar változat kifejezetten hibás: „mint a Filozófus írja második könyvében”. Ebből ki sem derül, hogy a *Fizika* című Arisztotelész műről van szó. Szerencse, hogy a jegyzetekben megadja ezt az adatot (*Fizika*, 2. 2.), de nem az arisztotelészi sorbeosztás szerint. A helyes így néz ki: *Fizika*, II. 2. 194b 13. Arisztotelész főművét, a *Metafizikát* már az olasz szövegek is átírták az eredeti, dantei latin szövegből (mert *De simpliciter ente* az eredeti, Első könyv, XII. 8.). A Sallay-féle szövegben az áll, hogy „a *Metafizika* első könyvében”. Az eredeti latin szövegben az „első könyv” nem szerepel, ráadásul, amit a jegyzetekben az idézet helyeként megjelöl (*Metafizika*, 6. old.) teljesen szokatlan, igaz, hogy (az egyébként kitűnő) Halasy-Nagy József-féle fordítást adja meg forrásként. Azóta azonban a *Metafizikának* legalább két, még ennél is precízebb fordítása jelent meg, így azok valamelyikét kell majd szerepeltetni az új kiadásban. Nem idézi a következő latin nyelvű szöveget sem Arisztotelésznek a filozófiai főművéből (*Metafizika*, IX. 8. 1049b 24): „*Omne quod reducitur de potentia in actum, reducitur per tale existens actu*”. Helyette ez áll: „Ezért mondja a Filozófus a létezőről szóló *könyveiben* (?): minden, ami a lehetőségből a ténylegességbe megy át, olyasvalami által megyen át, ami a ténylegességben bennfoglaltatik”. (Első könyv, 13. 3.) Több könyvről természetesen itt nincsen szó és hiba, hogy a fordítás kissé archaizáló, ami a magyarra fordított

Arisztotelész szövegekben nincs meg. Már a Halasy-Nagy József fordítása is így hangzik: „az lehető ugyanis, amiről feltehető, hogy valósággá tud lenni”. Itt a görög filozófus a lehetőség szerinti létezésről és a valóságos létezésről, valamint egyiknek a másikba való átmeneteléről beszél. Az eredeti latin szöveg pedig (bármelyik kiadásban) idézőjelet használ, ami Sallay fordításában nincs meg. Néhány sorral lejjebb (Első könyv, XIII. 4-5.) szintén az eredeti latin szövegtől eltérően a magyar fordítás nem idéz Arisztotelész *Etikájából*, hanem folyamatosan ír, mégpedig eléggé szabadon, ekképpen: „Ezért mondta a Filozófus Nikomakhosznak: mindabban, ami a szenvedélyekre és tettekre vonatkozik, a szavak mindig kevesebb hitelt érdemlők, mint a tettek”. Az eredeti latin szöveg így hangzik: „de hiis enim inquit que in passionibus et actionibus, sermones minus sunt credibiles operibus”. Megjegyezzük, hogy a különböző olasz fordítások Arisztotelész *Metafizikájának* különböző forrásait használják, vagy más- és másképpen idézik (és fordítják) például ezt a szövegrészt: „per quanto riguarda le passioni e le azioni, le parole sono meno credibili dei fatti” (F. S.), és: „per ciò che concerne i sentimenti e le azioni le parole sono meno credibili delle opere” (M. P.), „in ciò che riguarda azioni e passioni, bisogna credere meno alle parole che alle opere” (Ch. – T.). Egy másik, a Zsoltárok könyvéből (50. 16.) való latin szöveg („quare tu enarras iustitias meas?”) magyar fordítása nem követi a bibliai szöveget, hanem saját fordítást hoz, idézőjelet sem használva: „miért hirdeted te igazságaimat?”, miközben az egyik bibliai fordítás így hangzik: „miért beszélsz te rendeléseimről?” (K. G.), a másik: „törvényeimet miért sorolgatod?” (Rózsa Huba, R. H.). Itt is választani kellene. Az olasz fordítások is mást és mást hoznak: „Perché racconti i miei atti di giustizia?” (F. S.), vagy: „perché tu cianci della mia

giustizia?” (M. P.), „perché tu vai parlando della mia giustizia?” (Ch. – T.). Ebben a széttartó variáció-tömegben nem könnyű a helyes, szövegbe illő fordítást megtalálni. Bonyolítja a dolgot, hogy ez utóbbi idézet az eredeti latinban idézőjelben van, és az utána következő szöveg: „hasztalan beszélsz, mert idegen a te lelked attól, amit szólsz” (Első könyv, XIII. 5.) a latinban és az olasz változatokban (a legutóbbi, 2013-as verziót leszámítva) sincsenek idézőjelbe téve (csak aposztrofálva), a magyar változat (1966.) viszont idézőjeles.

További példák a klasszikus szövegek vagy a Biblia szövegeinek fordítását (vagy annak elmaradását) illetően. Például mindjárt az Első könyv I. 6. részében található „qui dat omnibus affluentem et non impropert” bibliai idézetet így adja vissza (az eredetiben meglévő idézőjel nélkül): „aki bőszégesen ad mindenkinek, ezt soha senkinek fel nem rója”. A Károli Gáspár fordításban ez így hangzik Jakab apostol leveléből (I. 5.): „ha pedig valakinek közületek nincsen bölcsessége, kérje Istentől, aki mindenkinek készségesen és szemrehányás nélkül adja”. A katolikus Bibliában ez így hangzik: „ha valaki közületek bölcsességben szenved hiányt, kérje Istentől, aki szívesen ad mindenkinek, anélkül, hogy szemére vetné” (R. H.). Ez a példa jól illusztrálja azt a Sallay-féle fordításban meglévő és javítandó problémát, hogy az eredeti dantei szövegben meglévő, idézőjeles bibliai szövegeket nem lehet szabadon átfordítani magyarra, hiszen annak megvan a bibliai változata. Sőt, legalább kettő is van: egy protestáns és egy katolikus. További lényeges kérdés, hogy a magyar fordításban ezután *melyik Bibliából* válasszuk ki az idézetet. Ez a fordítást helyreállító döntésétől függ majd.

Van az eredeti latin szövegben olyan, idézőjel nélküli mondatrész, amit Dante valamilyen klasszikus szövegből vett.

Mindjárt az Első könyv I. 2. részben: „non enim est lignum, quod secus discursus aquarum fructificat in tempore suo” tulajdonképpen felidézi a Zsoltárok könyve Első könyv, 1. 3. részének a következő gondolatát: „mint a folyóvizek mellé ültetett fa, amely idejekorán megadja gyümölcsét” (K. G.), vagy más verzióban: „olyan, mint a víz partjára ültetett fa, amely kellő időben gyümölcsöt terem” (R. H.). Értelemszerű, de nem pontos Sallay Géza fordítása (idézőjel nélkül, mint az eredeti latinban): „nem oly fa az ilyen ember, amelyet, ha vízpartra ültetnek, kellő időben gyümölcsöt hoz”. Sallay jegyzeteiben megjegyzi, hogy ez a Zsoltárok könyvéből van, de nem idézi, hanem maga fordítja le a latin vagy olasz (esetleg német?) szöveg-variációkból. Sok mai olasz *Monarchia* kiadás idézőjelesen hozza le a latinban nem idézőjelesen található szöveget. Ez is az új fordító döntése lesz: szabad-e a nyilvánvalóan a Bibliából származó, idézőjel nélkül hozott dantei szöveget filológiailag pontosítani. Van olyan szöveg az Első könyv 1. 4. részében, mely utalást tartalmaz Cicerónak az öregkorral kapcsolatos álláspontjára *Az öregségről (De senectute)* című művében. Ezt a Sallay-féle fordítás jegyzetben meg sem említi. Az új fordítás esetében az a kérdés merülhet fel, hogy erre ki kell-e ott térni.

4.2. Görög nevek és a cím fordításának problémája

Olyan probléma is van, hogy a görög neveket hogyan írták egykor és mi a mai standard írásmód: Euclides vagy Eukleidész, Aristoteles vagy Arisztotelész, Nicomachus vagy Nikomakhosz, Epicuros vagy Epikurosz? Ez a két változat a magyar kiadás két különböző változatában más- és másképpen jelenik meg a szövegben. El kell dönteneti, hogy melyik változatot kellene használni (szerintem a modernebbet,

a mait). A latin nevek a ma is elfogadott írásmód szerint szerepelnek Sallay fordításában.

Felvetődik a mű címével kapcsolatban két lényeges probléma. A magyar nyelv hihetetlen gazdagsága miatt Sallay Géza a dantei mű címét, a *Monarchiá*-t „Egyeduralom”-ként fordította le. Ez a fordítás kitűnő. Igaz, hogy a szövegben olykor a „monarchia” kifejezést – már csak a stílus élénkítése miatt is – lehet így is, úgy is visszaadni, amire van néhány példa. Nagy kérdés, vajon maradjon-e a cím a Sallay által választott módon „egyeduralom”-ként vagy legyen – különösen, ha bilingvis kiadásról, vagy kritikai kiadásról lenne szó – az eredeti, azaz *Monarchia* (ahogyan Balanyinál is ez szerepel). S egyáltalán: mi is a latin címe ennek a műnek: *Monarchia* vagy *De Monarchia*? Tudjuk, hogy az eredeti kézirat nem maradt ránk. Ezért rá kell hagyatkoznunk a különféle kódexek, latin szövegek variációira.¹⁷ A fontos ez esetben az, hogy egy új kiadásban mindenképpen egyféle módon írjuk a címét. A mű elején a latin szövegben általában *Monarchia* szerepel és az eredeti is ez volt. Tehát mindenképpen le kell mondani a *De Monarchia*-féle verzióról.

Ezek tehát nem módosítják a szöveg tartalmát, bár kijavításukra a magyar fordítás szövegében is törekedni kell. Ami ezt bonyolítja az, ha a jegyzetekben a Dante által (esetleg rosszul vagy pontatlanul) adott idézeteket nehezen lehet fellelni vagy a Witte-Sauter-féle szövegértelmezés esetleg olyan adatokat, kiadásokat stb. tartalmaz, melyeket újakra, modernebbekre lehet vagy kell cserélni. Amit viszont

---

¹⁷ A 2013-as, egyik legújabb kiadás egyértelműen tisztázza, hogy a *De Monarchia*-változat az 1553-as, úgynevezett *editio princeps*-ben fordul elő. Az eredeti pedig egyértelműen: *Monarchia*. Lásd: Dante Alighieri: *Le opere. volume IV. Monarchia*, (szerk.: Paolo Chiesa és Andrea Tabarroni), Salerno editrice, Roma, 2013, p.XIX.

feltétlenül módosítani kell, azok a fontos, az egész műben itt-ott fellelhető erkölcsi-politikai alapfogalmak, melyek Dante számára szinte vörös fonalként vannak jelen ebben a művében.

4.3. A magyar szöveg néhány erkölcsi-politikai fogalmának fordítási problémájáról

A műben számos politikai, vallási és erkölcsi terminus technikus található. Ezek esetében sokszor nagyon nehéz döntés előtt áll a fordító. Ismerni kell a latin fogalom értelmezési tartományát, pontos jelentését és egyeztetni kell az annak megfelelő, ma a szakirodalomban elfogadott fogalmával. Ráadásul vannak olyan szavak, melyek igen nehezen adhatók vissza egyetlen magyar fogalommal, az olasz Dante-fordító viszont a latin szó értelmi tartományában tudja ugyanazt a szót, jelzót használni különféle helyzetekre és alkalmakra. A Sallay-féle magyar fordítás ebben a vonatkozásban igen jónak mondható, de van néhány fogalom, amit sokféleképpen adott vissza magyarul vagy kitalált a latin alapján valamilyen szakszót, ami azóta sem ment át a politikatudományi vagy erkölcsstani szakszótárba, miközben lehet találni ma helyettük mást.

Lássunk erre néhány példát a magyar fordításból. Igen nehezen használható a *cupiditas* szó politikatudományi, államtudományi, jogtudományi szövegben. A szótár szerint ez: kapzsiság, mohóság, sóvárgás, vágyakozás. *Csak*hoggy kérdés, hogy ezeket az adott szövegösszefüggésben hogyan lehet és kell váltakozva használni. Sallay-nál ez: *megkívánás*. Ha a hatalomról van szó, legjobb talán a „kapzsi vágy” szót használni. Az olasz szövegben ez könnyen lefordítható *cupidigia*-ként és kész a fordítás (például: a Harmadik könyv, III. 8.). Néha azonban még az olasz fordító is

elbizonytalanodik, mert cupidigia-ként fordítja az „avaritie”-t is. (Második könyv, V. 11.) A magyar fordító végképp elveszett. Itt mindenféle variációt lehet olvasni: „kapzsi megkívánás” (19., 43., 101.), de a kapzsiság: „avaritas” (44.). Azután a cupiditas adott szövegösszefüggésben lehet éppen „megkívánás” (25.), ami egyáltalán nem szerencsés, de a „megkívánás” lehet a latin „appetitus” is a magyar fordító számára (Első könyv, XII. 4.) (21.). Azután a cupiditas lehet „kapzsi szenvedély” (Harmadik könyv, III. 8.) (70.), igaz, itt jelzőt is kap: „obstinata cupiditas”. Sőt, a vanitas is lehet a magyar szövegben „kapzsiság”. A „humana cupiditas”-t véleményem szerint helyes „emberi kapzsi vágy”-ként fordítani; (Harmadik könyv, XV. 9.).

Az auctoritate latin fogalmát Sallay „auktoritás”-nak fordítja, hogy megkülönböztesse a „méltóság” vagy a „tekintély” – egyébként Dante által is gyakran használt – fogalmától. Csakhogy az auktor fogalma a latinban és a magyarban is foglalt, és a klasszikus szerzőket jelenti. Az egybecsengés egyáltalán nem tesz jót a fogalomnak, miközben itt teljesen más értelmi tartományról van szó. Például a Harmadik könyv, V. 1-2.: „ergo Ecclesia precedit Imperium in auctoritate”, az olasz fordítónak könnyebb a helyzete, mert egyszerűen „autorità”-t használ. Az „auktoritás”-t a szöveg (és a magyar fordító is) a Pápa vagy a császár vonatkozásában használja, tehát tekintélyről, méltóságról van szó, ahogyan a Balanyi-fordításban is így szerepel: *tekintély*. Ráadásul a magyar vagy a nemzetközi politikatudományi szaknyelvben sincs ilyen terminus, hogy „auktoritás”. Nagyon következetes a Sallay-féle fordítás például a delectatio esetében, amit mindig gyönyörűség-nek fordít (Első könyv, XIII. 2., stb.), hasonlóképpen nagyon jó a tunica köntös-ként való fordítása (88.).

4.4. A „iam dixi” és más kihagyások problémája

Ha összevetjük a Monarchia mai kiadásait (a Ricci-félét vagy a Chiesa – Tabarroni-félét) és a korábbiakat (például a Witte-félét), láthatjuk, hogy néhány – nem is lényegtelen, hanem kifejezetten fontos – megjegyzés a korábbiból hiányzott, a maiban pedig rendszeresen és következetesen benne van.

Mielőtt rátérnék egy nagyon vitatott hiányosságra, megemlítek egy lényeges hiányt, ami a magyar fordításban (melynek alapszövege a Witte-féle) nincs meg. A Harmadik könyv X. részében (7-8.) a latin verzióban ez olvasható: „imperi i vero fundamentum ius humanum est”. Az egyik olasz fordításban ez a rész így hangzik: „Ma il fondamento dell’Impero è il diritto umano” (F. S.), a másikban: „d’altra parte, l’Impero si fonda sul diritto umano” (M. P.), a legújabbban: „Il fondamento dell’Impero è invece il diritto umano” (Ch –T.). A Sallay-féle fordításban tehát ez a szöveg – amit így lehetne fordítani: „a Császárság igazi alapja az emberi jog” – teljességgel hiányzik. Ez a kijelentés Dante egész művére vonatkozó jelentős tétel, amit feltétlenül szerepeltetni kell egy újabb kiadásban. Ez a következetes hiány azért is különös Sallay Géza fordításában, mert a Balanyi-féle korábbi fordításban már megtalálható: „a császárság alapja ellenben az emberi jog” (173. old.). Tehát a Witte-féle kiadásban is megvan. Érthetetlen, hogy sem az 1965-ös, sem az 1993-as magyar kiadás ezt a mondatot nem tartalmazza.

Az egyik legvitatottabb kérdés Az *egyeduralommal* kapcsolatban az, hogy vajon ez a szöveg: „sicut in Paradiso Comedie iam dixi” az eredetiben benne lehetett vagy sem (Első könyv, 12. 6.). Sokan kételkednek benne és egy későbbi beszúrásnak tekintik. Balanyi felemlíti, hogy Karl Witte által

átnézett és használt nyolc (!) kódexből hat tartalmazta ezt a fontos megjegyzést. Balanyi még mondja is, hogy „az újabb szövegkiadás azoknak adott igazat, akik integráns részt láttak az inkriminált kifejezésben”¹⁸, ennek ellenére Balanyi (számomra érthetetlen módon) mégsem vette be a fordításába. Igaz, hogy Sallay a Rostagno-féle, akkor modernebbnek számító változatot használta, de összevetette a Witte-félével és a Balanyi-félével: egyikben sem volt benne, ezért nem látta szükségesnek a „iam dixi” szövegbe való beillesztését. Legutóbb Kelemen János viszont egyértelműen a mellett érvel, hogy ez a szövegrész „a legitimáló önidézetek sorába sorolható”.¹⁹ Erre pedig számos érvet hoz fel. Miért is maradhatott ki ez a szöveg – amely a Monarchia keletkezésének dátumát alapvetően befolyásolná – a magyar fordításból. Tudjuk, hogy Sallay Géza, ahogyan maga mondja, a Balanyi-féle fordításon kívül a szöveget összevetette a Marsilio Ficino-féle reneszánszkori változattal, amelyben ez az önidézet viszont *meztalálható* az Első könyv, 14. 6-ban.²⁰ Sallay valószínűleg úgy vélte, hogy ez mégsem képezheti részét a szövegnek. A „iam dixi” azonban ma a Monarchia korpuszának szerves része. Igaz, hogy a legújabb kiadás (2013.) a beszúrt részt szögletes zárójelben hozza, így – kiábrándító módon – nem foglal állást a szöveg eredetisége mellett vagy ellene, nyitva hagyva így egy komoly problémát.²¹

---

¹⁸ Dante *Monarchiája*, (ford.: Balanyi György), id. kiad., p.33.

¹⁹ Kelemen: „*Komédiámat hívom tanúmul*”. *Az önreflexió nyelve Danténál*, ELTE Eötvös, Budapest, 2015, pp.39-40.

²⁰ Ez a fontos idézet a Chiesa – Tabarroni kiadás 483. oldalán található.

²¹ Dante Alighieri: *Le opere. volume IV. Monarchia*, id. kiad., pp.50-51.

5. A Monarchia szöveg-korpuszának morfológiájáról

A latin és a többi idegen nyelvű kiadás követi az eredetinek tekinthető *editio princeps* szövegét. Ez abban áll, hogy a három könyvön belüli fejezetek felosztása teljességgel azonos. Ráadásul a sorokat, az egyes kisebb fejezeteken belül néhány soros részre tagolják és számokkal látják el, ahogyan ez a például a klasszikus szövegeknél szokásos.

A magyar Monarchia-fordítás már Balanyinál sem őrizte meg ezt a formát. Sallay Géza sajátos, a nemzetközi szakirodalomban szokatlan sorszámozást vezetett be a Monarchia 1966-os kiadásában. Az egyes könyveken belül folyamatosan számozta meg a sorokat. Az Első könyv így 727 soros, a Második könyv 925 soros, a Harmadik könyv pedig 1019 soros. Az egyes számozások között a sorok tagolása – a magyar nyelv sajátosságainak megfelelően – igyekszik követni az eredeti latin szöveg felosztását. Csakhogy így nem lehet visszakeresni a latin sorokat. Például az a híres sor, hogy „*ecce duo gladii hic*” a Sallay-szövegben a Harmadik könyv IX. fejezet 466. sorában van, – viszont a latin nyelvű szövegben (és a mai más nyelvű változataiban) helyesen számozva a Harmadik könyv IX. fejezet 1. részben található. Ezt a számozást egy újabb magyar fordításban vissza kell állítani, különösen, ha az bilingvis lenne.

Van azonban egy még fontosabb szöveg-morfológiai probléma. Arról van szó, hogy a magyar fordítás és maguk a fejezetek felosztása melyik mai tagolást kövesse. Szembetűnő példa erre a Harmadik könyv X. XI. és XII. fejezetek felosztása, melyek egyes latin – olasz nyelvű kiadásban más és más helyen kezdődnek. Az egyik már tartalmazza a következő fejezet szövegét, így a következő (például a XI. fejezet) lerövidül. A sorok filológiai helyes számozása így nem követhető. Kifejezetten problémás, hogy a Harmadik könyv

XV részből áll a Ricci-féle kiadásban (és sok mai fordításban), a magyar fordítás, amely egy korábbi változatot használ, XVI részből áll, mert az egyik részt (a X. részt) szétbontották, így a XI. (latin vagy olasz) illetve a XII. (magyar) résztől csúszik a szöveg. Csakhogy a Monarchia legújabb kiadása (2013) visszatér arra a szimmetrikus struktúra-felosztásra, hogy az Első könyv 16 részből áll, a Második 11-ből és a Harmadik könyv újból 16 részből áll. El kell döntenem tehát, hogy egy újabb magyar szöveggondozásnak ezeket a filológiai és morfológiai problémákat hogyan kell helyreállítania.

Egy újabb magyar fordításnak szembe kell néznie azzal az alapvető problémával, melyre Enrico Malato utal a 2013-as Chiesa – Tabarroni-féle kiadás előszavában.²² Szerinte ugyanis a körülmények miatt nem lehet elképzelni, hogy egyszer s mindenkorra létrehozzuk Dante műveinek „végleges” szövegét vagy kommentárját. A sokféle szövegvariáció miatt, amit magam is áttekinthettem, ezzel egyet tudok érteni. Azzal is, amit a kiváló dantista Enrico Malato ehhez még hozzátesz: ennek ellenére törekedni kell a dantisztikai tanulmányok megújítására és elmélyítésére, amely ügyet egy újabb magyar fordítás is elősegíthetné.

Összegezve elmondható, hogy a Balanyi-féle fordításon alapuló Sallay Géza-féle szöveg elfogadható lehetne és alaplíne számíthatna a további kiadások számára. Mégis az itt bemutatott elvek alapján – véleményem szerint – szükséges lenne ezekkel a javításokkal – ahogyan az *Isteni Színjátékot* – a *Monarchiát* is kiegészíteni és *újra fordítani*, valamint sokkal több jegyzettel ellátva bilingvis változatban *újából publikálni*.

---

²² Dante Alighieri: *Le opere. volume IV. Monarchia*, id. kiad., p.XV.

TIBOR SZABÓ

I problemi della traduzione della *Monarchia* di Dante
– Riassunto –

Finora, disponiamo di due traduzioni complete in lingua ungherese dell'opera di Dante Alighieri. La prima, quella di György Balanyi del 1921 fu fondata sull'edizione di Karl Witte del 1874. La nuova traduzione di Géza Sallay uscì nel 1962, e seguì – con modificazioni – quella precedente. Sallay ha dato una versione aggiornata con una nuova terminologia più adeguata rispetto alla prima versione. Però, ci sono alcuni termini filosofici, giuridici a mettere ancora più aggiornata e filologicamente più fedele all'originale (latino). Ci sono nel testo ancora problemi in discussione (come la frase „Iam dixi”) e bisogna deciderci se in una nuova versione della *Monarchia* deve o no essere presente. Per il 2021, varrebbe la pena di dare al pubblico ungherese una versione migliorata e bilingue ma fondata sulla traduzione altrimenti eccellente di Géza Sallay.